

Tadeusz Bernatowicz

(Uniwersytet Łódzki)

orcid.org/0000-0002-8674-5307

Renesansowa rekreacja w Wielkim Księstwie Litewskim. *Ville i villeggiatura* a tradycja myśliwska

W Wielkim Księstwie Litewskim dość późno zaczęły rozwijać się procesy cywilizacyjne i kulturowe charakterystyczne dla łacińskiego kręgu kulturowego¹. Przypomnieć należy, że początki przypadają na czasy po 1386 r., gdy wielki książę litewski Władysław Jagiełło przyjął chrzest i ożenił się z królową Jadwigą, a następnie został koronowany na króla Polski. Jako monarcha dwóch państw zapoczątkował proces integracji politycznej i kulturowej Wielkiego Księstwa Litewskiego z łacińską Europą, co kontynuowali następni Jagiellonowie, aż do wygaśnięcia dynastii w 1572 r. Oczywiście, że w tych realiach charakterystyczne dla Włoch, i po części dla Europy Środkowej, ewolucyjne następstwo renesansu po średniowieczu, nie mogło zaistnieć. Formy gotyckie w efemerycznych kształtach przeszczepiono na Litwę w XV w. i stosowano je na początku XVI w. Transfer renesansowych idei odbywał się początkowo dzięki aktywności króla Zygmunta I Starego (1507–1548) i jego dworu, a zwłaszcza żony Bony Sforzy, później Zygmunta II Augusta (1548–1572). Na monarszych zamierzeniach wzorowały się elity polityczne kraju, podejmujące patronat nad inicjatywami o charakterze renesansowym i humanistycznym. Należało do nich popieranie rozwoju łacińsko- i polskojęzycznej literatury, rozpowszechnianie włoskiego stylu życia – jedzenie, stroje, intelektualne dysputy przy stołach, jak też kolekcjonowanie importowanych obiektów artystycznych.

¹ A. RACHUBA, J. KIAUPIENĖ, Z. KIAUPA, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, s. 31–78.

Nowych wzorów kultury dostarczał dwór królewski zwłaszcza Bony Sforzy, która utrzymywała stałe kontakty z dworami włoskimi, m. in. d'Este w Ferrarze, Gonzagów w Mantui czy Sforzów w Mediolanie². Królowa, ułatwiała panom litewskim wyjazdy do Włoch, opatrując ich w listy polecające do książąt włoskich. Zamek wileński był też miejscem licznych wizyt włoskich dyplomatów, którzy dostarczali najnowszych wiadomości o wydarzeniach na Półwyspie Apenińskim. Ważne znaczenie miały również pobyty humanistów i artystów z Krakowa, gdzie sztuka renesansowa utrwaliła się wcześniej³. Migracjom kulturowym sprzyjał wspólny władca oraz związki rodzinne panów litewskich z elitami polskimi. Nasilenie inwestycji renesansowych przypada na czasy, gdy królewicz Zygmunt August z żoną Elżbietą Habsburżanką osiadł w Wilnie na stałe jako zarządca Litwy (1544–1548). Po śmierci żony częsta obecność króla związana była z romansem z Barbarą Radziwiłłówną, należącą do najmożniejszego ówczesnie rodu w Wielkim Księstwie Litewskim. Zwieńczeniem był ślub i jej koronacja w 1550 r., co istotnie wpłynęło na aktywizację kulturową Litwy i jej elit.

Przełomowym znaczeniem w zakresie architektury kształtowanej w nowej stylistyce była przebudowa w duchu renesansowym katedry św. Stanisława według projektu Florentczyka Bernardino de Gianotisa i dokończona przez Sienieńczyka Giovanniego Ciniego (1534–1541). Wcześniej pracowali oni w krakowskim warsztacie Bartholomeo Berecciego, następnie wybudowali katedrę w Płocku. Fundatorami w Wilnie byli biskupi Jan z książąt litewskich oraz Paweł książę holszański⁴. Patronat nad budową sprawowała jednak Bona Sforza. Drugą monumentalną inwestycją Jagiellonów była modernizacja i rozbudowa wileńskiego Zamku Dolnego, prowadzona również przez de Gianotisa i Ciniego. Królewskimi fundacjami były również nagrobki w katedrze. Z inicjatywy Bony powstał nagrobek wielkiego księcia litewskiego Witolda, a fundacją Zygmunta II Augusta był pomnik jego pierwszej żony Elżbiety Habsburżanki. Żadne z tych dzieł nie zachowało się naszych czasów.

Wraz z rozwojem humanizmu i sztuki renesansowej na Litwie pojawiło się zainteresowanie włoskimi formami *villeggiatury* – specyficzną formą

² W. POCIECHA, *Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 186–197.

³ J. KOWALCZYK, *Wille w Polsce w XVI w. i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, s. 277–322.

⁴ R. KUNKEL, *Renesansowa katedra płocka i jej twórca Bernardinus de Gianotis*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1987, t. 49, s. 238–243.

rekreacji związanej z pobytami w wiejskiej posiadłości⁵. We Włoszech życie codzienne elit – zarówno szlachty, jak i patrycjatu – toczyło się między miastem, gdzie znajdował się reprezentacyjny pałac lub zamek, a wiejską posiadłością położoną poza miastem przeznaczoną do pobytów latem i podczas zagrożeń w mieście. Obecność na wsi miała wieloraki wymiar: ekonomiczny z racji posiadanego gospodarstwa rolnego, rekreacyjno-zdrowotny dzięki możliwości polowań, rybołówstwa, urządzania uczt, festynów, a także miejsca spotkań artystycznych i dysput intelektualnych⁶. Ze względu na znaczące różnice społeczne i kulturowe pełna recepcja programu włoskiej *villeggiatury* nie była możliwa w Koronie Polskiej, a tym bardziej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie trwał nadal średniowieczny, feudalny styl życia. Najczęstszym typem siedziby feudała litewskiego w XV i XVI w. był „zamek” (*arx, castrum, castello, fortezza*), najczęściej drewniany, rzadziej murowany, lokowany na terenie wiejskich dóbr. W większych miastach, takich jak Wilno, Kowno, Grodno czy Lida, znajdowały się przeważnie zamki królewskie, będące państwowymi ośrodkami administracyjnymi, reprezentacyjnymi, mieszkalnymi i obronnymi. Znajdujący się w obrębie fortyfikacji główny budynek, posiadał zróżnicowaną typologicznie formę architektoniczną. Mógł to być kilkuskrzydłowy zamek lub wolnostojący budynek, określane, jako „wieża mieszkalna” (*turris*), „dwór” (*curia; praetorium*) lub „pałac” (*palazzo*)⁷. Zamek i znajdujący się w pobliżu kompleks obiektów gospodarczych (folwark) stanowiły podstawową i najważniejszą jednostkę osadniczą w Wielkim Księstwie Litewskim. Elity litewskie słabo wiązały się z miastami swojego kraju ze względu na ich podrzędną rolę ekonomiczną i niewielkie znaczenie administracyjne. Na tym tle wyróżniały się jedynie stołeczne Wilno oraz sejmowe Grodno. Znacznie atrakcyjniejsze było lokowanie przez litewskich możnowładców rezydencji w bardziej prestiżowych ośrodkach Rzeczypospolitej – w Krakowie, Lublinie, a później w Warszawie, ale ten proces rozwinął się dopiero w XVII w. Patrycjat miejski w strukturze społecznej ówczesnej

⁵ Na temat włoskiej *villeggiatury* powstała obfita literatura, zob. m. in. J. ACKERMAN, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Princeton 1990.

⁶ M. WRANA, *Wille Medycejskie w poezji kręgu Wawrzyńca Wspaniałego*, [w:] *Corti Rinascimentali extraurbane un modello di cultura tra Italia e Polonia. Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce*, a cura/red. Mirosław Lenart, Magdalena Wrana, Padova–Opole 2016, s. 355–369.

⁷ T. JAKIMOWICZ, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań, 1979.

Litwy miał znaczenie marginalnie, wynikające ze słabo rozwiniętych miast. Specyfikę recepcji włoskiego modelu *villi* i *villeggiatury* na Litwie w jakimś sensie ukazuje Jan Mączyński w *Lexicon Latino-Polonicum*, w najwcześniejszym słowniku łacińsko-polskim wydanym w 1564 r., powstałym na Litwie pod patronatem Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”. Scharakteryzował on trzy znaczenia terminu *villa*: *Villa, villae generis femini, primae declinationis, wieś, kmieci dom, wiejski dworzec, podwórko albo folwark; Villa rustica część budowania kmieciego, w którym albo ogrodnik, albo najemnik, albo komornik siedzi; Villa urbana, quae et praetorium dicitur. Budowanie to, w którym sam gospodarz a dziedzic onego imienia siedział; pański albo biały dom może być zwan, przed tym takowe domy pisznie w ogrodziech na wesołych miejscach starzi wystawiali, a zwłaszcza we Włoszech*⁸. Wyeksponowany został zatem ekonomiczny wymiar siedziby z zaznaczeniem związków z starożytną genezą i ich walorami przyrodniczymi.

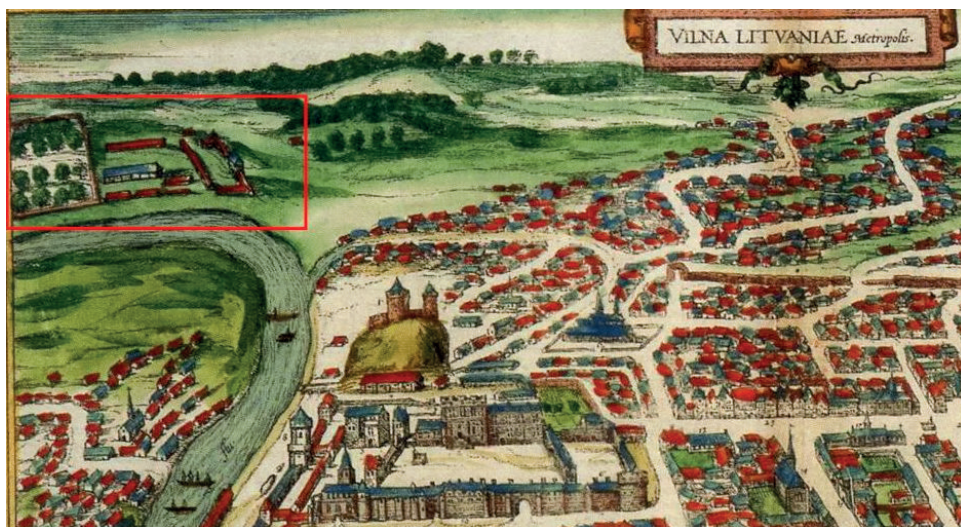
W Wielkim Księstwie Litewskim modę na wiejską rekreację w stylu włoskim połączono z silną lokalną tradycją, jaką były polowania – oznaka prestiżu i przynależności do warstwy rządzących. Na terenach łowieckich, w puszczach, lasach lub parkach-zwierzynicach wznoszono drewniane domy myśliwskie służące odpoczynkowi, kontaktowi z naturą i kameralnemu życiu towarzyskiemu – uczt po polowaniach, zabaw i dworskich romansów⁹. Ich funkcje były częściowo tożsame z funkcjami włoskiej willi renesansowej. Natomiast forma architektoniczna, zwłaszcza kameralna skala, niesymetryczny podział wewnątrz nie odbiegały typologicznie od tradycyjnych dworów mieszkalnych wznoszonych w tym czasie. Właśnie w XVI i XVII w., gdy model siedziby feudalnej poddany został transformacji in modo italico elementy willi i villeggiatury najszybciej związane z dworami i terenami myśliwskimi. W źródłach z XVI w. znajdujemy liczne wzmianki o drewnianych budowlach rekreacyjnych łączących funkcje włoskiej villi z dworem myśliwskim. Położone były one w pobliżu Wilna oraz przy trakcie łączącym Wilno i Grodno z Warszawą. W aktywności fundacyjnej szczególnie odznaczyła się Bona, inicjując powstanie licznych zespołów rezydencjonalno-ogrodowych¹⁰. O jej aktywności ogrodowej dowia-

⁸ J. MĄCZYŃSKI, *Lexicon Latino Polonicum, Regiomonti Borussiae 1564*, s. 496v.

⁹ A. KWAŚNIEWSKI, Czy w XVI-wiecznej Europie Środkowej istniała „willa włoska”. Uwagi o „architectura recreationis” w okresie wczesnonowożytnym, [w:] *Non solum villae. Księga Jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. J. Kościuk, Wrocław 2010, s. 379–399.

¹⁰ J. MAROSZEK, *Pałace i ogrody w Wilnie i na jego przedmieściach*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red,

dujemy się ze źródeł pisanych, żaden bowiem z obiektów nie zachował się, brak zarówno przekazów ikonograficznych z XVI w., jak i badań archeologicznych w tej dziedzinie. W latach czterdziestych XVI w. powstał dla Bony dwór-willa położony poza granicami miasta między Wilejką a Wilią. Za budowniczego uznaje się architekta i gubernatora Wilna Szymko Mackowicza¹¹. Przypuszczalnie willa z ogrodem Bony znajdowała się tuż nad mostem nad Wilejką, nad brzegiem Wilii, u podnóża Góry Trzykrzyskiej, gdzie rozpoczynały się przedmieścia Antokolu. Terytorium należało do majątków wielkksiążęcych, co potwierdza odmowna decyzja Zygmunta Augusta wydana w 1568 r., gdy władze Wilna chciały poszerzyć granice miasta¹². Prawdopodobnie królewski zespół rekreacyjny w schematyczny sposób ukazany został na widoku Wilna wykonanym przez Georga Brauna i Fanza Hogenberga w *Civitates orbis terrarum*..., opublikowanym w 1581 r. Zilustrowano zespół budynków, z których dwa – brama i największy – oznaczono jako murowane i zgrupowano wokół dwóch dziedzińców. Dalej widoczny jest ogród otoczony wysokim murem.

1. Vilna Litvaniae Metropolis. Fragment widoku G. Brauna, F. Hogenberga in *Civitates orbis terrarum*..., 1581. Prostokątem oznaczono przypuszczalny widok willi Bony.

B. WIERZBICKA, Warszawa 1999, s. 98–118.

¹¹ W. POCIECHA, *Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 184; J. Wiśniewski, *Mackowicz Szymko h. Kościesza*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław 1974, s. 96–97; J. MAROSZEK, op. cit., s. 104.

¹² E. ŁOPACIŃSKI, *Pałac Szuszków*, „Wilno. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta Wilna” 1937, t. 1, nr 1, s. 17.

Z konfrontacji tego schematycznego przekazu ikonograficznego z ukształtowaniem terenu, który w tym miejscu rozciąga się wąskim obniżeniem wzgórzami a rzeką wynika jednoznacznie, że zespół rekreacyjny znajdował się w rejonie pałacu Słuszków. Można nawet postawić tezę, że pałac ten powstał na terenie dawnej willi Bony, bądź z nią graniczył¹³.

Możemy przypuszczać, że willa Bony położona na Antokolu spełniała zasadnicze kryteria definiujące ją jako ośrodek renesansowej *villegiatury* – położenie za miastem, ale w bezpośredniej bliskości głównej, zamkowej siedziby właściciela, *casa vi villa* z ogrodem zabezpieczone murem, położenie nad wodą u stóp wzgórza, z obecnym pięknym widokiem na krajobraz i Górę Zamkową.

Z aktywnością Bony związane jest powstanie innego miejsca rekreacyjnego w Wirszupach, położonych również na Antokolu, ale znacznie oddalonych, bo o połowę mili (ok. 8 km) od Wilna. Pisał o tym już Andreas Cellarius w 1659 r.¹⁴ Królowa założyła tam renesansowy ogród, gdzie chętnie rezydowała latem. Rekreacyjne funkcje Wirszupy pełniły za panowania Zygmunta II Augusta, dla którego wzniesiono tam nowy, okazały dwór z drewna nazywany „pałacem”. Był on miejscem zabaw i uczt króla oraz dworu. W tym przypadku lokalizacja zespołu rekreacyjnego uwarunkowana była przede wszystkim znajdującymi się tam rozległymi terenami leśnymi, położonymi w zakolach Wilii, a także jeziorom, co stwarzało dogodne warunki do polowań.

Jeszcze dalej od Wilna, (ok. 26 km) oddalony był dwór w Rudnikach położonych w Puszczy Rudnickiej nad rzeką Mereczanką¹⁵. Dogodne położenie komunikacyjne przy trakcie do Warszawy oraz wyjątkowe walory przyrodnicze sprawiły, że miejsce to zajmowało szczególną pozycję w rekreacji władców – zwłaszcza w odniesieniu do polowań. Często odwiedzali je książęta litewscy już w średniowieczu. Tradycje myśliwskie, kontynuowali renesansowi władcy,

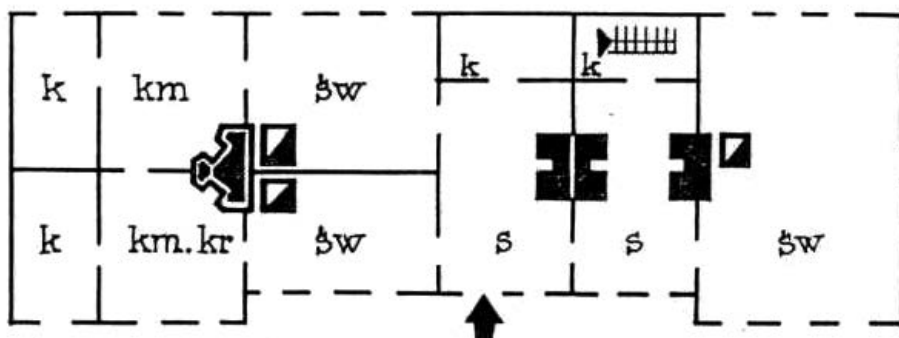
¹³ Powyżej zabudowań z ogrodem, ale w pewnym oddaleniu na trakcie występuje na mapie Brauna, Hogenbega oznaczenie nr 27, a w legendzie „27. Die dir garde”; „dir” może to oznaczać „Direktion” – kierunek, czyli „W kierunku starzy”. Prawdopodobnie odnosi się to do miejsca stacjonowania jakiejś formacji militarnej.

¹⁴ A. CELLARIUS, *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae...*, Amstelodami 1659, s. 282. „Extra portam quae Regis palatium, seu arcem inferiorem aspectat sita est Domus Regum, Regum recreationi destinata et dimidio ab urbe militari dimota, cui nomen Wersupa h.e. juxta aquas, que proxime sunt. In vivario ipsi adjuncto animalia, et ferae plures nutriuntur Vilnam ab urbe Moscva ducentis militaribus distare feribit...”

¹⁵ T. BERNATOWICZ, *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, [w:] *Świat polskich Wazów*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa 2019, s.157–171.

zwłaszcza Zygmunt II August. W samym tylko 1546 r. król spędził 223 dni (nieomal dwie trzecie roku!) na łowach w puszczach litewskich m. in. w Rudnickiej i Knyszyńskiej.

Cechy *villa suburbana* połączonej z dworem myśliwskim posiadał królewski zespół rezydencjonalny w Knyszynie ukształtowany na skraju Puszczy Knyszyńskiej, w pobliżu traktu z Grodna do Warszawy. Od połowy XVI w. (1551–1569) architekt Job Bretfus stworzył tam zespół drewnianych budowli, składający się z trzech dworów. Najbardziej dworski, o skali pałacu, zajmował król. Z rekonstrukcji planu i na podstawie opisów wynika, że znajdowało się tam kilkanaście pomieszczeń, z których najokazalszymi były sala jadalna i balowa. Na reprezentacyjne znaczenie dworu-willi w Knyszynie wskazują dzieła sztuki, jakie były tam eksponowane, m. in. część sławnych tapiserii o tematyce zwierzęcej zwane Arrasami Wawelskimi. Oprócz myśliwskiej genezy budynku był on również miejscem pobytu humanistów z królewskiego dworu. Podczas bytności w Knyszynie oraz w sąsiednim Tykocinie królewski sekretarz i humanista Łukasz Górnicki dokonał przekładu i adaptacji *Il Cortegiano* Baldassare Castiglione (1559–1565). Polska wersja otrzymała tytuł *Dworzanin polski* i ukazała się w 1566 r. w Krakowie¹⁶. Górnicki dostosował treść do polskich realiów polityczno-społecznych. Rozważania prowadzą dworzanie w willi biskupa Samuela Maciejowskiego w Prądniku pod Krakowem, a nie towarzystwo dworskie w Urbino¹⁷.

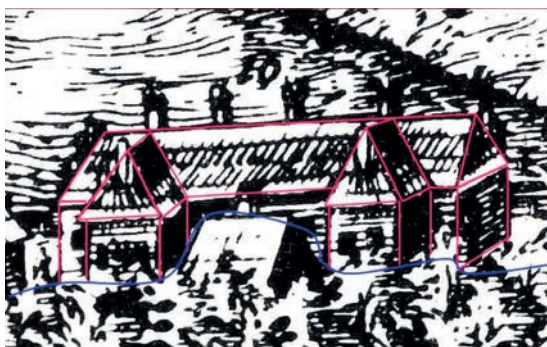
2. Pałac Zygmunta II Augusta w Knyszynie. Rekonstrukcja rzutu parteru.

¹⁶ Ł. GÓRNICKI, *Dworzanin polski*, oprac. Roman Pollak, wyd. 2, Wrocław 1954.

¹⁷ A. GALEWICZ, „Dworzanin polski” i jego włoski pierwowzór, Warszawa 2006; M. WOJTKOWSKA-MAKSYMİK, „Gentiluomo cortigiano” i „dworzanin polski”. Dyskusja o doskonałości człowieka w „Il Libro del Cortigiano” Baldassarra Castiglione’ego i w „Dworzanie polskim” Łukasza Górnickiego, Warszawa 2007, s. 55–89.

3. Zamek M.K. Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu
Fragment panoramy Nieświeża
T. Makowskiego, ok. 1600.
Wg T. Bernatowicz, *„Miles christianis et peregrinus”*.
Fundacje artystyczne Mikołaja Radziwiłła „Sierotki”
w ordynacji nieświeskiej,
Warszawa 1998.

4. Dwór M. Radziwiłła „Czarnego”. w Nieświeżu.
Fragment panoramy Nieświeża
T. Makowskiego, ok. 1600.
Wg T. Bernatowicz, *„Miles christianus...”*

Ogólnego wyobrażenia o wyglądzie siedemnastowiecznego drewnianego dworu – pałacu na Litwie dostarcza nam sztych panoramy Nieświeża (*Nesvisium*) Tomasza Makowskiego z ok. 1600 r., na którym widnieje budynek wzniesiony dla Radziwiłła „Czarnego” przed jego śmiercią w 1564 r. Po powstaniu ufortyfikowanego zamku „Sierotki” wspomniany gmach przez pewien czas był siedzibą burgrabiego/starosty i opisany został jako *„Domus Capitaneus”*. Przed nowymi fortyfikacjami zamkowymi od strony północnej widzimy zespół drewnianych budynków – zapewne sześć – otoczonych parkanem wzmocnionym narożnymi basztami. Największy, piętrowy budynek założony został na planie wydłużonego prostokąta z dwoma wydatnymi ryzalitami – alkierzami od dziedzińca. Nakryty dwuspadowym dachem, a na ryzalitach trójspadowym. Jeśli rytownik właściwie zastosował skalę, to długość tego budynku odpowiadała długości dziesięcioosiowemu pałacowi w obrębie fortyfikacji. Zdają się to potwierdzać odnotowanie części okien widocznych na ryzalitach (po dwie) i na skrajach (po jednym), a z proporcji części między ryzalitami wnioskować można istnienie tam czterech osi. Zaznaczone cztery kominy wskazują na pięciopiętrowy układ wnętrza. O innych

szczegółach możemy jedynie spekulować i przypuszczać, że plan i bryła dworu księcia były zbliżone strukturalnie do budowli powstających dla Zygmunta Augusta, jak choćby na wspomnianym planie Knyszyna.

W końcu XVI i na początku XVII w. w czasach panowania królów Stefana Batorego (1576–1586) i Zygmunta III Wazy (1587–1632) idee humanistyczne zaczęły ustępować ideologii kontrreformacji. W jej szerzenie zaangażowali się nie tylko władcy, ale również dygnitarze litewscy. Wcześniej wykazywali sporadyczne zainteresowanie sztuką, nie sprzyjała temu ich słaba pozycja polityczna w państwie litewskim, ani też różnice kulturowe i religijne. Znaczna część panów litewskich była wyznania prawosławnego lub protestanckiego. Radykalnie zmieniło się to po zawarciu unii polsko-litewskiej w 1569 r. Elity litewskie stały się wtedy aktywnymi mecenasami sztuki o włoskiej proveniencji. Wyróżniający status polityczny i ekonomiczny w Rzeczypospolitej uzyskali rody arystokratyczne Radziwiłłów, Chodkiewiczów, Sapiechów, Ogińskich, Paców, Czartoryskich *etc.* Z kulturą włoską zapoznawali się oni podczas nauki we Włoszech, podczas poselstw lub pielgrzymek. O ile fundacjom sakralnym nadawano nowe, wczesnobarokowe formy, to w budownictwie świeckim dostrzega się kontynuowanie tradycji renesansu i manieryzmu. Wzory docierały wraz z włoskimi architektami pracującymi na Litwie oraz za pośrednictwem traktatów Sebastiano Serlia, Giacomo Vignoli i Andrea Palladia. Kupowano je do bibliotek prywatnych, jak też wykonywano kopie i szkice z autopsji¹⁸. Wiodące znaczenie dla rozpowszechnienia się włoskich wzorów architektury na Litwie miała działalność fundacyjna Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu w latach 1586–1616¹⁹. Przy okazji fundacji kolegium i kościoła Jezuitów ksiązę zatrudnił jezuickiego architekta Giovanniego M. Bernardoniego, który zaprojektował wiele budowli sakralnych i świeckich²⁰.

Zachował się kodeks rysunków autorstwa Bernardoniego zawierający plany budowli, które wznosił oraz odrisy planów z traktatów architektonicznych Andrea Palladia, Hansa Bluma, Giacomo Vignoli oraz Sebastiano Serlia. Zespół 149 rysunków znajdował się w Nieświeżu i związany był

¹⁸ J. KOWALCZYK, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław 1973.

¹⁹ T. BERNATOWICZ, „*Miles christianis et peregrinus*”. *Fundacje artystyczne Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998, *passim*.

²⁰ Idem, *Le Chiese del Bernardoni nel Ducato di Njasviż*, [w:] *L'architetto Gian Maria Bernardoni sj tra l'Italia e le terre dell'Europa centro-orientale*, a cura di Sante Graciotti e J. KOWALCZYK, Roma 1999, s. 39–55.

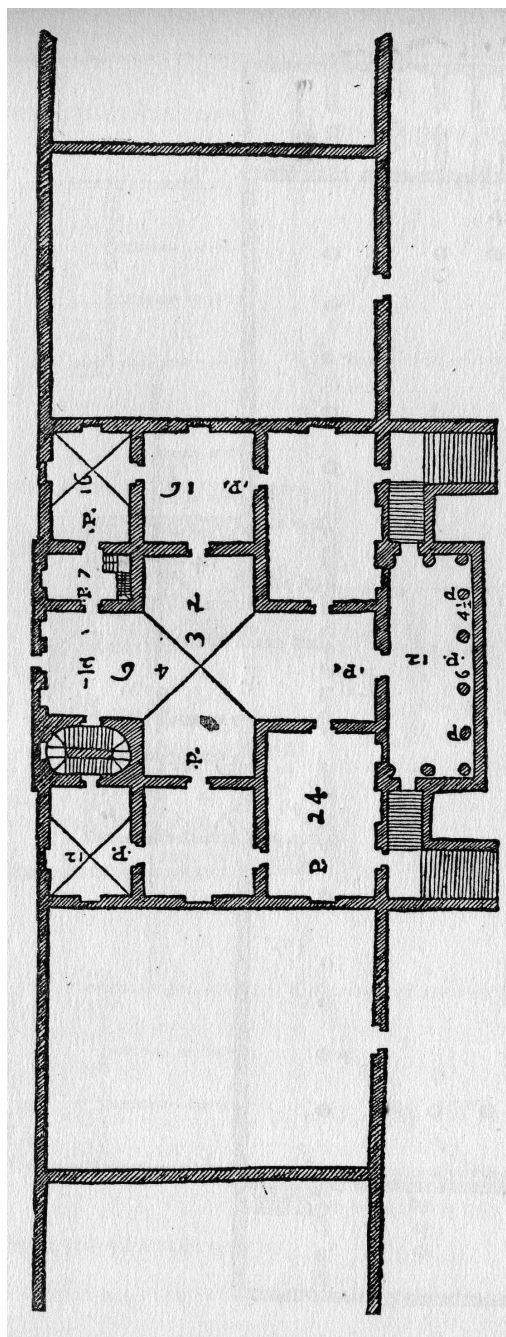
z działalnością Bernardoniego na dworze Radziwiłła (1586–1599). Oryginał przechowywany obecnie w Bibliotece Narodowej Ukrainy w Kijowie opublikowany został przez Jerzego Kowalczyka i Sante Graciotiego²¹. Rysunki stanowią kluczowe źródło dla początków recepcji włoskiej architektury willowej Palladia w Wielkim Księstwie Litewskim. Z traktatu Wenecjanina *I quattro libri dell'architettura...* wydane w 1570 r. architekt odrysował m. in. rzuty trzech willi: Villa Foscari (Malcontenta di Mira), Villa Cornaro a Piombino Dese (Treviso) oraz Villa Rotonda koło Vicenzy²².

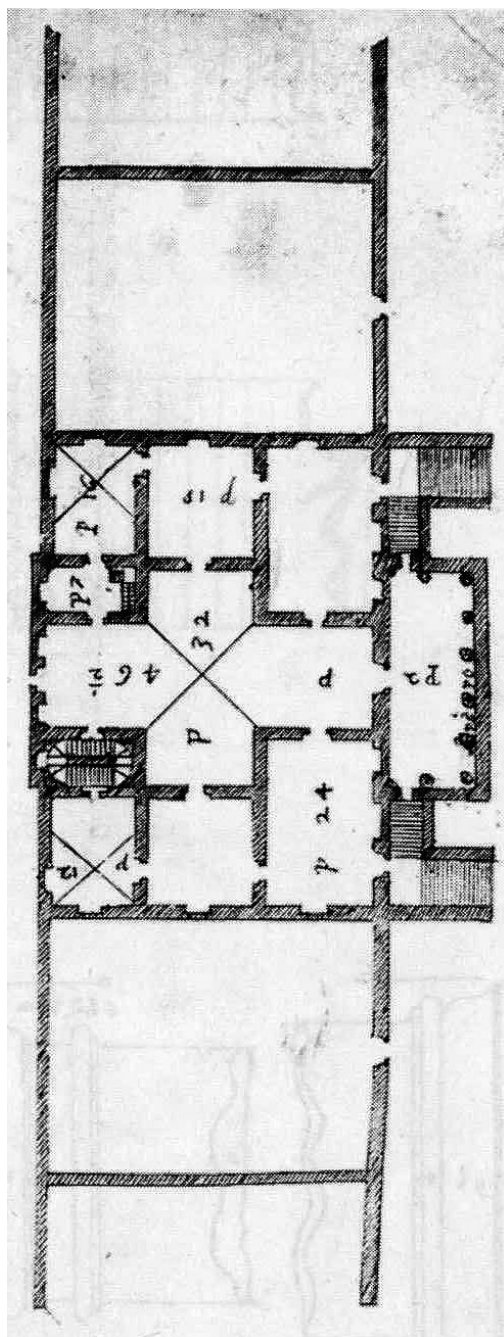
5. Villa Foscari (Malcontenta di Mira). Elewacja frontowa.
(fot. T. Bernatowicz, 2013).

²¹ *L'architetto Gian Maria Bernardoni...*, s. 95–167.

²² A. PALLADIO, *I quattro libri dell'architettura...* Venetia 1570. Wydanie polskie: A. PALLADIO, *Cztery księgi o architekturze*, tłum. M. RZEPIŃSKA, Warszawa 1955, s. 90–91, 122, 125.

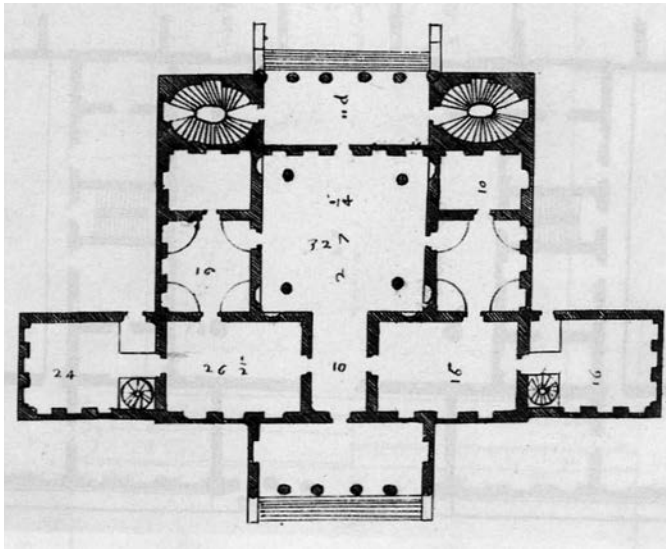
6. Villa Foscari (Malcontenta di Mira).
Rzut parteru – Palladio A., Cztery księgi
o architekturze, tłum. Maria Rzepińska,
Warszawa 1955.

7. Villa Foscari (Malcontenta di Mira).
Odryś – G.M. Bernardoniego.
Wg Disegno di Codice di Bernardoni,
(fol. 9r.).

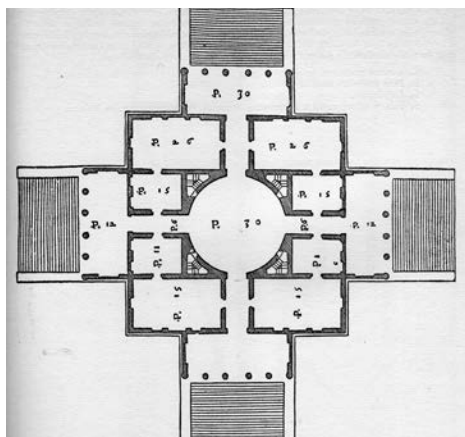
8. Villa Cornaro a Piombino Dese (Treviso). Widok elewacji frontowej (fot. Hans A. Rosbach, 2007). Wg: <https://commons.wikimedia.org>

9. Villa Cornaro a Piombino Dese (Treviso).
Rzut parteru – Palladio A., op. cit.

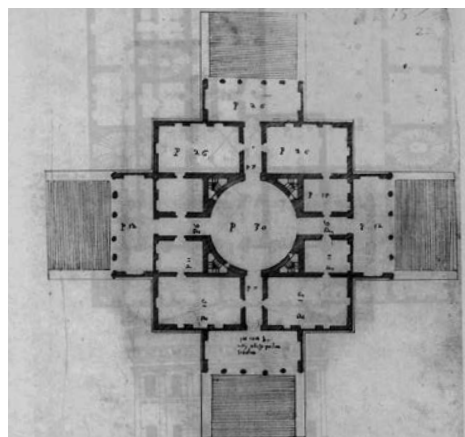
10. Villa Rotonda (Vicenza). Widok ogólny (fot. T. Bernatowicz, 2010).

11. Villa Rotonda (Vicenza).

Rzut parteru.

Wg A. Palladio, op. cit.

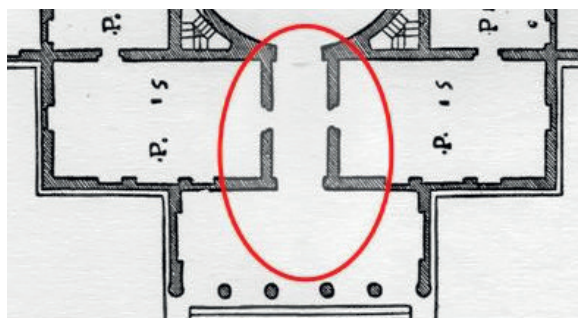

12. Villa Rotonda. Rzut parteru.

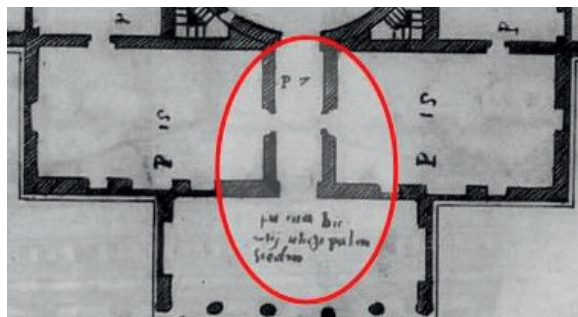
Odrys G.M. Bernardoniego.

Wg Disegno di Codice di Bernardoni,
(fol. 15r.).

Wszystkie kopie wykonane zostały z wielką precyzją, w tej samej skali, z zachowaniem oryginalnego sposobu oznaczania murów i opisów wymiarów wnętrz. Występują między nimi drobne różnice, jak szkicowe oznaczenie przekrojów kolumn lub schodów. Niektóre rysunki posiadają odręczne dopiski Włocha wyjaśniające bardziej skomplikowane kwestie związane z rzutem. Plan Villa Rotonda skopiowany przez Bernardoniego budzi szczególne zainteresowanie. Plan Palladia posiada oznaczenia wielkości wnętrz, ale autor pozostawił bez opisu szerokość dwóch korytarzy na osi północ-zachód, łączących portyki z okrągłą salą.

13. Villa Rotonda (Vicenza).
Rzut parteru. Fragment
północno-zachodniego
portyku i korytarza.
Wg A. Palladio, op. cit.

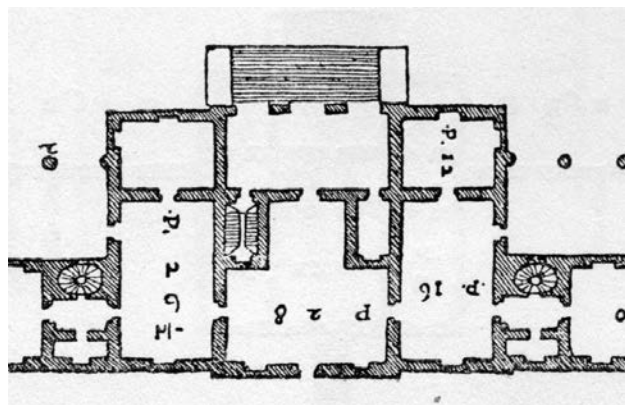
14. Villa Rotonda (Vicenza).
Rzut parteru. Fragment
północno-zachodniego
portyku i korytarza.
Odrys G.M. Bernardoni.
Wg Disegno di Codice
di Bernardoni, (fol. 15r.)

Bernardoni uzupełnił wymiary, dopisując ponadto komentarz *tu ma być w tej ulicy* [tzn. korytarzu – T. B.] *palm siedem*, czyli szerokości siedmiu palm, w odróżnieniu od dwóch pozostałych korytarzy o szerokości sześciu palm. Adnotacja na rysunku wskazuje na szczególny stosunek architekta do przerysowanego planu Villi Rotonda, którą mógł znać z autopsji. Nie można wykluczyć zamiaru wzniesienia na tej podstawie budynku na Litwie lub w Polsce.

Rysunki Bernardoniego dokumentują najwcześniejszą znajomość willi Palladia w Wielkim Księstwie Litewskim, znajomość opartą na traktacie drukowanym zaledwie kilkanaście lat wcześniej. Architekt mógł też zapoznać

się z budynkami z autopsji podczas przejazdu z Rzymu przez Veneto i Wenecję do Polski w 1583 r. Zwłaszcza, że w projektach kościołów Bernardoniego widoczne są analogie z architekturą sakralną Palladia. Trudno jednoznacznie określić kryteria, jakimi kierował się architekt, wybierając trzy wille spośród dwudziestu dwóch znajdujących się w traktacie Wenecjanina. Kodeksy rysunków stanowiły część warsztatu ówczesnego architekta. Wykorzystywane były w praktyce budowlanej, ale też prezentowano je jako wzory przyszłym zleceniodawcom. Łączy je plan centralny, zwarta bryła i okazałe portyki. Brakuje przykładów z galeriami i pawilonami, jak też wieloprzestrzennego zagospodarowania otoczenia tak charakterystycznego dla koncepcji Palladia, i tak powszechnie naśladowanego później w XVIII w. Niestety nie mamy potwierdzenia, czy któryś z tych wzorów w pełni został zastosowany w litewskiej architekturze willowej tego czasu. Zapewne pozostały one jednak w wersji papierowej.

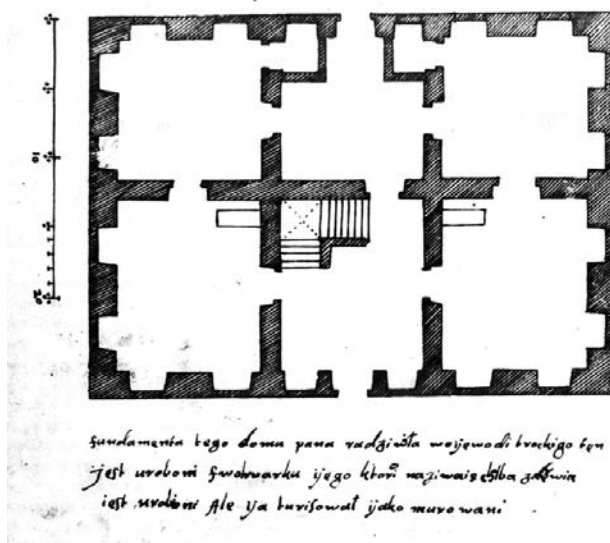
Nasza znajomość praktyki architektonicznej w konfrontacji z teoretyczną znajomością architektury willowej prezentuje się stosunkowo skromnie. Przykład willi Radziwiłła „Sierotki” w Albie pod Nieświeżem zaprojektowanej przez Bernardoniego (1590–1604) ukazuje jeden z charakterystycznych zabiegów, w jaki sposób włoskie koncepcje adaptowano do lokalnych możliwości finansowych i zwyczajów. Budynek posiadał symetryczny, trójdzielny i dwutraktowy układ wewnątrz, a pierwowzorem mógł być plan korpusu palladiańskiej Villa Saraceno (ok. 31 m x 12 m) w Finale koło Vicenzy. W Albie wzniesiono ją jednak z drewna, o zbliżonym obrysie (ok. 26 m x 20 m). Adaptacja wzoru willi murowanej do budynków drewnianych musiała być dla architekta nowym wyzwaniem. Toteż Bernardoni opisał rysunek w ten sposób: *fundamenty tego domu pana Radziwiłła wojewody trockiego. Ten jest wzniesiony w folwarku jego, który nazywają Alba, z drewna jest wzniesiony.*

15. Villa Saraceno (Finale).
Fragm. rzutu parteru.
Wg A. Palladio, op. cit.

Do budynku w Albie przylegał regularny ogród otoczony zwierzyńcem.

Rozwiązania włoskie oparte o pierwowzory palladiańskie możemy odczytać w niektórych realizacjach tego czasu wznoszonych w Nieświeżu według

16. Willa M.K. Radziwiłła „Sierotki” w Albie pod Nieświeżem. Rysunek

G.M. Bernardoniego – T. Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.

projektów jezuickiego architekta. Willowa dyspozycja wnętrza z trójdzielnym i trzytraktowym układem zastosowana została przy projektowaniu pałacu Radziwiłła w Nieświeżu (1582–1588) kończonym przez Bernardoniego. Jego dziełem były tam loggia i schody, dla których najbliższy wzór znajdujemy w Villa Foscari²³. Bardziej kompletne programy *villeggiatury* oraz elementów architektury Palladia pojawiały się w murowanej i drewnianej architekturze XVII w., ale nadal dominowała funkcja myśliwska założeń pozamiejskich. Kompleksowa recepcja sztuki Wenecjanina nastąpiła dopiero w drugiej połowie XVIII w.

²³ Ibidem, s. 128.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- CELLARIUS A., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituaniae*. Amstelodami 1659.
- GÓRNICKI Ł., *Dworzanin polski*, Kraków 1566 (wyd. Roman Pollak, Wrocław 1954).
- MĄCZYŃSKI J., *Lexicon Latino Polonicum*, Regiomonti Borussiae 1564.
- PALLADIO A., *Cztery księgi o architekturze*, tłum. Maria Rzepińska, Warszawa 1955 (tłumaczenie wydania: ANDREA PALLADIO, *I quattro libri dell'architettura...* Venetia 1570).

Opracowania

- ACKERMAN J., *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, Princeton 1990.
- BERNATOWICZ T., *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach*, Warszawa 2009.
- BERNATOWICZ T., *Le Chiese del Bernardoni nel Ducato di Njasviž*, [w:] *L'architetto Gian Maria Bernardoni sj tra l'Italia e le terre dell'Europa centro-orientale*, a cura di Sante Graciotti e Jerzy Kowalczyk, Roma 1999, s. 39–55.
- BERNATOWICZ T., „*Miles christianis et peregrinus*”. Fundacje artystyczne Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej, Warszawa 1998.
- BERNATOWICZ T., *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, [w:] *Świat polskich Wazów*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa 2019, s. 157–171.
- Corti Rinascimentali extraurbane un modello di cultura tra Italia e Polonia. Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce*, a cura/redakcja M. LENART, M. WRANA, Padova–Opole 2016.
- FIJALEK J., *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII*, „Ateneum Wileńskie” 1923, t. 1, s. 313–336.
- GALEWICZ A., „*Dworzanin polski*” i jego włoski pierwowzór, Warszawa 2006.
- JAKIMOWICZ T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979.
- KOWALCZYK J., *Wille w Polsce w XVI w. i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976 t. 21, s. 277–322.
- KUNKEL R., *Renesansowa katedra płocka i jej twórca Bernardinus de Gianotis*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1987, t. 49, s. 238–243.
- KWAŚNIEWSKI A., *Czy w XVI-wiecznej Europie Środkowej istniała „villa włoska”. Uwagi o „architectura recreationis” w okresie wczesnonowożytnym*, [w:] „*Non solum villae*”. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy, red. J. Kościuk, Wrocław 2010, s. 379–399.

- L'architetto Gian Maria Bernardoni sj tra l'Italia e le terre dell'Europa centro-orientale, a cura di Sante Graciotti e Jerzy Kowalczyk, Roma 1999.*
- ŁOPACIŃSKI E., *Pałac Słuszków*, „Wilno. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta Wilna” 1937, t. 1, nr 1, s.13–27.
- MAROSZEK J., *Pałace i ogrody w Wilnie i na jego przedmieściach*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. Bożena Wierzbicka, Warszawa 1999, s. 98–118.
- MORKA M., *Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe*, Warszawa 2006.
- POCIECHA W., *Królowa Bona. Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958.
- RACHUBA A., JÜRATĖ KIAUPIENĖ, ZIGMUNTAS KIAUPA, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, s. 31–78.
- WIŚNIEWSKI J., *Mackowicz Szymko h. Kościesza*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław 1974, s. 96–97.
- WOJTKOWSKA-MAKSYMİK M., „Gentiluomo cortigiano” i „dworzanin polski”. *Dyskusja o doskonałości człowieka w „Il Libro del Cortigiano” Baldassarra Castiglione* i w „Dworzanie polskim” Łukasza Górnickiego, Warszawa 2007.
- WRANA M., *Wille Medycejskie w poezji kręgu Wawrzyńca Wspaniałego*, [w:] *Corti Rinascimentali extraurbane un modello di cultura tra Italia e Polonia. Podmiejskie dwory renesansowe. Wzorzec kulturowy we Włoszech i w Polsce*, a cura/redakcja MIROŚLAW LENART, MAGDALENA WRANA, Padova–Opole 2016, s. 355–369.
- Vilniaus miesto planai, sudarytoja Birutė R. VITKAUSKIENĖ*, Vilnius 2016.